

“МОНТЕЇСТИЧНА” ТЕНДЕНЦІЯ В ПІЗНЬОАНТИЧНОМУ ЯЗИЧНИЦТВІ

Невпинне наближення знаменного 2000-літнього ювілею пришествия в світ Христа актуалізує потребу подальшого аналізу тих процесів, які відбувалися в духовному житті стародавніх народів і які заклали підвалини сучасної цивілізації з її загальнолюдськими нормами і цінностями.

Перші століття нашої ери стали переломним етапом у соціально-культурному розвитку багатьох етносів Середземномор'я, об'єднаних під владою Римської імперії. Вважається, що населення імперії, на території якої знаходиться близько 40 сучасних держав, досягло 100 млн. осіб. Слідом за “золотим віком” Октавіана Августа (27 до н.е. – 14 н.е.) та кульмінацію “місії Риму” на підкорення і володіння Всесвітом (“римський міф”) для *Rex Romanae* (“Римського світу”) починає свій відлік доба пізньої античності, яка ще тривалий час дозволяла жителям провінцій прилучатися до скарбниці елліністично-римської культури і бути захищеними від шаленства варварів.

І все ж у поглиблених соціальних колізіях і громадянських війнах, у моральному занепаді в середовищі еліти, тобто явищах, які зумовлювала постійна поляризація достатку і злиденності, уже простежуються симптоми всеохоплюючої кризи III століття, тимчасовим загальмуванням котрої в епоху доміанату буде лише відстрочено, проте не відвернено близьку загибель античної цивілізації і наростання доби середньовіччя.

Не випадково в цю перехідну епоху, серцевиною якої стала широко пропагована пізніше “подія Христа”, в державі здійснюються реформаційні заходи політико-економічного та культурного характеру, покликані надати нових імпульсів складному процесові суспільного розвитку. Вже в період принципату сформувалася особлива, позбавлена зовнішніх атрибутів форма монархічної влади – “Імперія, прикрита одягом республіки” (Свенцицкая І. С. Раннее христианство: страницы истории. – М., 1987. – С. 18), яка в подальшому не лише вплинула на процес матеріального виробництва, а й мала далекосяжні наслідки в духовній сфері.

Зміни не обійшли і релігійне життя. Римське язичництво (*paganismus*) – термін, введений християнськими богословами – пройшло тривалу еволюцію. Масове запозичення чужих богів спочатку зумовлювало диференціацію культів й таке зростання кількості вшановуваних богів, що римський пантеон не знав собі рівних за їх чисельністю.

Водночас поглиблена “спеціалізація” отчих богів дозволяла Варронові нараховувати їх близько 30 тисяч. Як відзначав спостережливий Августин, лише за процес відчинення дверей відповідало три боги. Внаслідок цього “вічне місто” стає не лише політичною, а й релігійною столицею світу, “святим

містом”, збірним пунктом різних культів, “колискою” всіх богів. За дотепним зауваженням Петронія, країна виявилась настільки заселеною божествами, що “тут легше на Бога наштотхнутися, ніж на людину” (Римська сатира. – М., 1989. – С. 188).

Правда, в римському суспільстві мали місце і прояви релігійного індиферентизму та скептицизму. Про них пишуть Пліній і Сенека, Ціцерон і Марціал, інші автори. Але, песимістично дивлячись на сучасний їм світ, сатирики в своїй ідеалізації старовини нерідко зображували римське суспільство набагато гіршим, ніж воно було насправді. Зневіра насамперед побутувала в середовищі еліти, знайомої з ідеями епікуреїзму та скептицизму. Народ же в своїй переважній масі не сприймав вільних суджень про богів і не роздумував над тим, істинний чи помилковий культ сповідувався ним, але стійко тримався і захищав його як заповіт, отриманий від предків. Тому віра в існування і силу античних богів проявлялася серед маси населення на протязі всього імператорського періоду. На той час, коли християнство робило лише перші кроки на східних теренах держави, політеїстичні вірування, що пронизували культуру, здавалося, переживали апогей свого розвитку і не збиралися добровільно залишати історичну арену. Отже, “теза про занепад римської релігії в перші століття імперії, про падіння її популярності серед народу стає більш ніж сумнівною” (Штаерман Е. М. Социальные основы религии Древнего Рима. – М., 1987. – С. 221).

І все ж на рубежі нашої ери віра в могутність вітчизняних богів була дещо підірвана. Все помітнішими стають процеси внутрішнього охолодження до цих, віками вшановуваних богів, хоча зовнішньо прихильність до них продовжує залишатися однією з офіційних ознак благочестя і лояльності щодо державної влади. Зрештою, влада теж вимагала не скільки віри, скільки дотримання традиційних звичаїв. Але “старі боги”, скроєні за вузькою міркою міста-держави (поліса) – соціально-політичного організму, що втратив на цей час своє колишнє значення, перестали задовольняти ті потреби релігійної свідомості суспільства, що змінилися” (Кубланов М. М. Возникновение христианства. Эпоха. Идеи. Искания. – М., 1974. – С. 46).

Час формування Імперії став епохою нових релігійно-філософських пошуків, що відбувалися на всіх рівнях суспільного буття. Тепер простежується протилежне диференціації явище синкретизму чи “теокрасії” (“змішування” богів) з панівною тенденцією до суміщення схожих функцій багатьох богів в одному, що все більше універсалізується, а його культ стає центральним пунктом боговшанування, на якому зосереджувалося релігійне почуття і в якому решта мають або зовсім зникнути, або стати щодо нього на становище нижчих і ніби підлеглих богів. Процеси теокрасії та централізації, що відбувалися на основі ідеї божественної сили в різних її проявах та іпостасях, полегшувалися уявленнями про античних богів як поліфункційних.

Часто такі “змішані” боги чи богині отримували подвійну чи потрійну назву (Юпітер-Серапід, Юпітер-Ваал-Амон тощо) і мали спільні храми. В той час, починаючи з II ст., в язичницькій теології зустрічається позначення божеств одним словом “Бог”, тобто весь язичницький світ нібито починає вшановувати єдиного Бога. Хоча насправді поклонялися й іншим богам, але вони іноді виступали лише у вигляді символів чи атрибутів єдиного Бога.

В цьому синкретичному світогляді було багато елементів, співзвучних християнству, що, зрештою, відкривало шлях до нього суспільства. Причому тут простежується як загальна спрямованість розвитку різних форм релігійності, так і їх зближення та взаємовплив. Плутарх так відобразив цю тенденцію до монотеїзму: “Ми не розрізняємо різних богів у різних народів... Але як сонце, місяць, небо, земля і море є спільними для всіх і тільки називаються по-різному, так, для єдиного Розуму, який все створює, і для єдиного Промислу, який всім розпоряджається... у різних народів у відповідності з їх звичаями існують різні вшанування й назви” (Плутарх. Об Исиде и Осирисе // Вестн. древн. истории. – 1977. – № 4. – С. 242).

Тим часом зосередження практично необмеженої влади в руках однієї особи сприймалося як результат покровительства богів. Це зумовлює розгортання процесу обожнення імператорів, що розпочався в східних провінціях, де були сильні традиції релігійного вшанування царів. На заході йому була надана форма культу генія імператора, де сам “геній” був включений в систему домашніх богів. На цій основі розвивається імператорський культ, що, як доповнення до “римського міфу”, забезпечував освячення всієї політичної системи. Поступово, “стаючи сакральною, влада імператора вимагала релігійної догми, єдиного обов’язкового для всіх вчення, не лише відмова від якого, але й самовільне додання, тлумачення, могли б кваліфікуватися як ересь, що суворо карається, чого не було в римській релігії” (Штаерман Е. М. Римская религия и христианство // Религии мира. – 1988. – С. 147). В рамках культу споруджуються храми й тріумфальні арки, зводяться вівтарі й статуї, здійснюються жертвоприношення й організуються відповідні колегії (*sodalicia*) жерців. Останні діяли під керівництвом імператора, який водночас був верховним понтифіком (*Pontifex Maximus*), тобто головним жерцем Риму. Культ став обов’язковим для всіх жителів Імперії.

В міру зростання намагань зробити владу монарха абсолютною, імператорський культ теж еволюціонує. Особливо це стає помітним в період потрясінь III століття, коли за часів імператорів Елагабала (218–222), Авреліана (270–275) та Діоклетіана (284–305), замість колишньої апелювання до астрального культу, під впливом східних традицій розробляється солярна теологія імператорського культу. При цьому Сонце (Геліос) розглядається як вищий Бог, першопричина всього. Поступово культ імператора, фактично ототожнюваного з Богом сонця, набуває містичного характеру, чому сприяло поширення в

Імперії колоритних забобонів, віри в знамення, легенди, котрі були пов'язані з особистістю цезаря.

Обожнення імператора та формування його культу певним чином перебудували всю суспільну свідомість. Складні й суперечливі процеси розвитку ранньої Імперії викликають у багатьох людей прагнення до втечі від “зовнішнього світу”, від насущних проблем і невлаштованостей суспільного буття у внутрішній, недоступний соціальним потрясінням світ індивіда, що набуває все більше містичних рис. За умов сприйняття посеїбічного світу як царства фатуму, розірваності і відчуженості, єдина надія розчарованого покладалася на потойбічний світ. При цьому, якщо верхи сприймали релігію через призму філософських спекуляцій, то низи давали їй своє тлумачення, вшановуючи не стільки богів офіційного пантеону, скільки простих божків природи (таких як Лібер, Сільван чи Пріап), що були їм близькі, але водночас усвідомлювалися як могутні космічні деміурги, на які маси покладали свої надії на потойбічну винагороду.

Звичайно, в глибині душі кожен вважав для себе верховним покровителем того Бога, якому поклонявся. Саме ж поклоніння особистому божеству не вимагало посередництва авгурів чи гаруспиків. До уваги бралось лише просте й бідне, але добродієсне життя.

В цей час, коли одні стійко переживали тяжку долю, а інші – нерозумно користувалися останньою долею, треті не зитримували гірких обставин життя і впадали у відчай, що сприяло створенню того духовного настрою, за якого Загатоградні прояви містицизму – віщування мандрівних проповідників і книги Кумської Сівілли, таємні оракули і віра в істрологію, магія і тому подібне – зливалися в один клубок і вся еклетична суміш некритично сприймалася. У ці смутні часи руйнувалися традиційні зв'язки і втрачалася надія на завтрашній день, а в суспільній думці Риму утверджується есхатологія і месіанізм, уявлення про неминучість загальної загибелі світу, яка завершить старий цикл розвитку, та віра в появу божественного посланця, який спричинить до настання нового етапу – “золотого віку” Сатурна, епохи правди, гармонії і блаженного життя.

Свого роду генератором релігійних ідей і систем, які в той час розтікалися по всьому Середземномор'ю, були східні провінції. Продовжуючи “завоювання” Заходу, еллінізм оживлював антиміфологічну систему мислення прагматиків – римлян, їх заформалізовану, засновану насамперед на точності ритуалів релігію, і утворював універсальний світогляд, що цементував усю Римську імперію.

Але в своїх духовних пошуках людина стикалася з такими зловідомими питаннями, на які традиційна релігія все ж не давала відповіді. Тому відповіді на них намагаються виховані на традиціях античної культури і віддані їй представники філософських вчень, що також йшли могутнім потоком з

грекомовного Сходу на латиномовний Захід. Римська філософія не склала жодної оригінальної школи і ледве пережила II ст. н.е. Тому з часу Марка Аврелія (121–180 рр.) серед філософів лише зрідка зустрічаються римські імена, і між ними нема жодного, яке б заявило про себе чимось важливим. Тож саме грецька філософія мала стати тим матеріалом, що забезпечить спадкоємний зв'язок між занепадаючою античністю і визріваючим в її надрах Середньовіччям, і цим гарантує безперервність культурно-історичного процесу.

І саме на її ранніх стадіях зародилася, а на етапі неоплатонізму розквіла та “богошукацька” тенденція, яка помітно вплинула на язичницьку, а згодом – і християнську теологію.